

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Temmuz 2022

Cilt/Volume: 2022

Sayı/Issue: 2

Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi Muharebeleri'nde Horasan Tayyare Müfrezesi

*In the Framework of Archive Documents, The Horasan Aircraft Detachment in the
Turkish War of Independence on the Eastern Front Battles*

Erdal Korkmaz*

Özet

Birinci Dünya Harbi'ni Osmanlı Devleti adına bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu işgal edilmeye başlanmıştır. Anadolu'nun işgali, Osmanlı azınlıklarının bu süreçten faydalanmak istemesine neden olmuştur. Bu kapsamda Ermeniler, mütarekenin İngilizce metninde ifade edilen Ermeni vilayetleri olarak belirtilen 24'üncü maddesine dayanarak, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesini kapsayacak büyük bir devlet kurmak amacıyla harekete geçmiştir. Mütarekenin ardından Ermeniler, Doğu Anadolu'daki Türk ve Müslüman ahaliye saldırmaya ve bölgeden halkın göçe zorlanmasına kadar bir takım nümayiş hareketlerine başlamıştır.

Ermeni olaylarının arttığı bir dönemde, Birinci Dünya Harbi'nin yenik devletlerinin durumunu görüşmek amacıyla 18 Ocak 1919'da Paris'te bir barış konferansı yapılmıştır. Bu konferans sırasında Ermeniler, devlet kurmaya dönük istek ve emellerini somut bir zemine oturtmaya ve Batılı Devletlerin desteğini almaya çalışmıştır. Ermeniler, Doğu Anadolu ile Çukurova bölgesinde kendilerinin çoğunlukta olduğunu iddia ederek bu bölgelerin kendilerine verilmesini istemiştir. Ermeni iddialarına karşı Osmanlı Hükümeti tarafından konferansa bir muhtıra verilerek, ilgili bölgelerdeki halkın %80'inin Türk ve Müslüman ahalden oluştuğu açıklanmıştır. Bu durum Ermenilerin, Anadolu'da daha küçük bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla harekete geçmesine neden olmuştur.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., Hava Kuvvetleri Komutanlığı, erdalkorkmaz.01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3260-9403.

Atf/Citation: Korkmaz E. (2022). Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi Muharebeleri'nde Horasan Tayyare Müfrezesi. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2022 (2), 73-95.

Geliş/Received: 04.05.2022

Kabul/Accepted: 18.05.2022

Ermenilerin Türk köy ve kasabalarına saldırdığı dönemde, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde Millî Mücadele başlamıştır. Bu mücadele, TBMM'nin açılması ile teşkilatlı ve örgütlü bir yapıya dönüşmüştür. TBMM'nin açıldığı dönemde, Mondros Mütarekesi'nin orduların terhis edilmesi kararına karşı çıkarak emrindeki 15'inci Kolordu'yu dağıtmayan Kazım (Karabekir) Paşa, birkaç kez Ermenilere karşı harekât düzenlenmesi için izin talebinde bulunmuştur. Ancak bu talep, iç ve dış politik gelişmeler değerlendirildikten sonra 1920 yılı Eylül ayında karara bağlanmıştır. Bu sırada Kazım Paşa, Doğu Cephesi Komutanlığı'na atanmıştır.

Harekât öncesinde Kazım Paşa'nın emri ile Birinci Dünya Harbi'nden kalma 7'nci ve 8'inci Tayyare Bölükleri birleştirilerek 15'inci Tayyare Bölüğü kurulmuştur. Bu tayyare bölüğü, Horasan Müfrezesi olarak anılmış ve millî mücadelenin ilk muharip hava birliği olmuştur. Doğu Cephesi'nde Ermenilerin 6 tayyaresine karşı, Türk ordusunun elinde bulunan 3 tayyare ile bölgede hava harekât görevleri icra edilmiştir. Muharebelerin başından sonuna kadar Horasan Tayyare Müfrezesi, Sarıkamış ve Kars yönündeki harekâta katılarak; keşif, bombardıman ve taarruz faaliyetlerinde bulunmuştur. Muharebeler, 2-3 Aralık 1920'de yapılan Gümrü Antlaşması ile sona ererken, aynı gün Ermenilerden bir tayyare ele geçirilmiştir.

Bu çalışmada, Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi Muharebeleri'nde Ermenilere karşı etkinlik gösteren Horasan Tayyare Müfrezesi'nin faaliyetlerine arşiv belgeleri ve tetkik eserler çerçevesinde yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Cephesi, Kazım Karabekir, Havacılık, Tayyare, Keşif.

Abstract

After the Armistice of Mondros, which ended the First World War on behalf of the Ottoman Empire, Anatolia began to be occupied. The occupation of Anatolia caused Ottoman minorities to want to benefit from this process. In this context, the Armenians took action to establish a great state that would cover the Eastern Anatolia and Çukurova region, based on article 24 of their mistice, which was stated as the Armenian provinces expressed in the English text of their mistice. After the armistice, the Armenians started some protest movements until they attacked the Turkish and Muslim people in Eastern Anatolia and forced the people to migrate from the region.

At a time when the Armenian events increased, a peace conference was held in Paris on January 18, 1919 to discuss the situation of the defeated states of the First World War. During this conference, Armenians tried to put their desires and ambitions to establish a state on a concrete basis and get Western States support. The Armenians claimed that they were the majority in Eastern Anatolia and Çukurova region and demanded that these regions be given to them. A memorandum was given to the conference by the Ottoman Government against the Armenian allegations, and it was announced that %80 of the people in the relevant regions consisted of Turkish and Muslim people. This situation caused the Armenians to take action to establish a smaller Armenian State in Anatolia.

During the period when Armenians attacked Turkish villages and towns, the National Struggle under the leadership of Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha. This struggle turned into an organized and organized structure with the opening of the Turkish Grand National Assembly. Kazım (Karabekir) Pasha, who did not disband the 15th Corps under his command by opposing the decision of the Armistice of Mudros to demobilize the armies, during the opening of the Grand National Assembly of Turkey, requested permission several times to organize an operation against the Armenians. However, this request was decided in September 1920 after the domestic and foreign political developments were evaluated. Meanwhile, Kazım Pasha was appointed to the Command of the Eastern Front.

Before the operation, the 15th Aircraft Company was established by combining the 7th and 8th Aircraft Divisions from the First World War by the order of Kazım Pasha. This aircraft company was called the Horasan Detachment and became the first combat air unit of the national struggle. On the Eastern Front, air operations were carried out in the region with 3 aircraft in the hands of the Turkish army against 6 aircraft of the Armenians. From the beginning to the end of the battles, the Horasan Aircraft Detachment participated in the operation in the direction of

Sarıkamış and Kars; engaged in reconnaissance, bombardment and offensive activities. While the battles ended with the Treaty of Gümrü on 2-3 December 1920, an airplane was captured from the Armenians on the same day.

In this study, the activities of the Horasan Aircraft Detachment, which was active against the Armenians in the Eastern Front Battles of the Turkish War of Independence, will be included within the framework of archive documents and research works.

Keywords: Eastern Front, Kazım Karabekir, Aviation, Aircraft, Reconnaissance.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Dağılma döneminde Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda bir devlet kurmak amacıyla harekete geçmiştir. Bu kapsamda Ermeni çeteleri, Türk köy ve kasabaları ile şehirlerine saldırarak ülke güvenliğini tehlikeye sokmuştur (Kaşığıuşun, 2019: 77-93). Bu gelişme üzerine Birinci Dünya Harbi içerisinde 27 Mayıs 1915'te kabul edilen Sevk ve İskân Kanunu ile Ermeniler, Osmanlı toprağı olan Suriye ve Lübnan'a tehcir edilmiştir (Yılmaz, 2018: 46-59; Halaçoğlu, 2006:50-51). Böylece, Ermenilerin devlet kurma hedefleri kısmen önlenmiştir.

Birinci Dünya Harbi sonrasında Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Mütarekesi ile harpten yenik ayrılmıştır (Kapucu, 2019: 72-79; Aysal, 2020: 215-229). Mütareke ağır hükümler içermiş ve Osmanlı topraklarının işgaline ve paylaşılmasına zemin hazırlamıştır (Kapucu, 2019: 45-47). Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi'nde Doğu Anadolu'daki Vilayet-i Sitte denilen altı ilde (Bitlis, Van, Elâzığ, Erzurum, Diyarbakır ve Sivas) bir karışıklık çıkarsa bu bölgenin işgal edileceğı ifade edilmiştir. Mütarekenin İngilizce metninde Vilayet-i Sitte denilen bu altı il Ermeni Vilayetleri olarak vurgulanmıştır (Özdemir, 2010: 15-18; Saral, 1970: 338). Bu durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler, büyük devletlerin himayesi altında Doğu Anadolu'da bir devlet kurma amaç ve isteklerini tekrar gündeme getirmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Ermenilerinin temsilcisi sıfatıyla Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918'de İtilaf Devletleri'ne başvurmak suretiyle, Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulmasını talep etmiştir. Ayrıca Bogos Nubar Paşa, kurulacak bağımsız Ermeni devletinin İtilaf Devletleri tarafından korunup, himaye edilmesini istemiştir (İlter, 2001: 299-319; Uras, 1987: 696).

Aynı ideal ekseninde hareket eden bir diğerk kişi olan Patrik Zevan Efendi de 12 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na katılıp, Kafkasya'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'den Suriye'ye kadar olan bölgede büyük bir Ermenistan kurulması talep ve isteklerini gündeme taşımıştır (Arslan, 2019: 1-38; Dilek, 2009: 79-97). Ermenilerin istek ve dilekleri, İngiliz ve Fransızların bölgeye yönelik nüfuz mücadelesi sebebiyle bir süre daha ertelenmiştir (Başak, 2008: 460-470; İlter, 1969: 60).

19 Ağustos 1919'da 15'inci Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Paşa tarafından doğu bölgeleri ile ilgili Harbiye Nezareti'ne gönderilen durum raporunda; Ermenilere ait çift satırlı bir tayyarenin Kağızman civarındaki yaylalarda bulunan Müslüman ahaliyi bombaladığı bildirilmiştir. Aynı raporda Ermenilerin, Türk halka yönelik baskı, zulüm ve tecavüzlerini artırdığı ifade edilmiştir (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1954: 200).

Paris Barış Konferansı devam ederken İngiltere, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinde görev yapan kuvvetlerinin silah ve malzemelerini teslim etmesini istemiştir (Kinross, 1988:213). Bu amaçla Erzurum'da bulunan İngiliz Kaymakam Rawlinson, Osmanlı 15'inci Kolordu

Komutanlığı'nın ağır silahlarını teslim almak üzere vazifelendirilmiştir (Kansu, 1966: 47). Fakat 15'inci Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Paşa, Ermenilerin saldırı hazırlığı içinde olduğunu ifade ederek, İngilizlerin talep ve isteklerini reddetmiştir (Karabekir, 1995: 131).

İngiliz isteklerinin reddedildiği dönemde, Anadolu'daki Ermenilerin zulüm ve baskıya uğradığına dair Avrupa ülkeleri tarafından yaygın bir propaganda yapılmaya başlanmıştır. Bu propaganda ile Anadolu üzerinde bir Ermenistan meydana getirmek için kamuoyu ve altyapı oluşturmak amaçlanmıştır. Bu propagandalar, ABD manda ve himayesinde Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurulmasını gündeme getirmiştir. Bunun üzerine ABD, Anadolu'daki Ermeni nüfusun durumu ve Ermenilere yönelik zulüm ve baskı politikalarının araştırılması için General James G. Harboud'u bölgeye göndermiştir. General James G. Harboud, Anadolu'ya gelerek 16 Ekim 1919'da hazırladığı raporu ile Ermeni iddia ve tezlerini çürütmüştür. Bu raporda Harboud, Doğu Anadolu'da Ermeni çoğunluğun olmadığını ve Ermenilere zulüm ve baskı yapılmadığını ortaya koymuştur (Demirci, 2016: 114-130).

12 Ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisi toplanmıştır. Mebusan Meclisi'ne seçilen milletvekillerinin 28 Ocak 1920'de aldığı Misak-ı Milli Kararları ile Mondros Mütarekesi imzaladığı sıradaki toprakların ayrılık kabul etmez bir bütün olduğu belirtilmiş ve Elviye-i Selase olarak ifade edilen; Batum, Kars ve Ardahan'ın geleceğinin yapılacak halk oylaması ile belirlenmesi gerektiği ilan edilmiştir (Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1920: 144).

İlgili karar ve hükümler, bölgede Büyük Ermenistan kurma idealleri olan kitleler ile İtilaf Devletlerinin tepkisine neden olmuştur. Bu ortamda Ermeni çetelerinin artan faaliyetleri üzerine Millî Mücadele hareketi, 1920 yılı ilkbaharından itibaren doğuda askeri bir harekât yapmayı planlamıştır. Ancak, Büyük Millet Meclisi'nin bazı hassasiyetleri sebebiyle harekât ertelenmiştir (Selçuk, 2003: 201-203). 1920 yılı haziran ayından itibaren Ermenilerin, sınır bölgelerindeki Türk halka yönelik saldırı, yağma ve eylemleri daha da artmıştır. Bu durum harekât kararının alınmasında ve Misak-ı Milli Sınırlarının yurt topraklarına katılmasına yönelik fiili eylemlere geçilmesinde etkili olmuştur.

1. Muharebeler Öncesi Tarafların Durumu

Doğu Cephesi'ndeki muharebeler öncesinde karargâhı Erzurum'da konuşlu 15'inci Kolordu Komutanlığı, dört tümen ve Erzurum Müstahkem Mevkii Kumandanlığı'ndan meydana gelmiştir (Doğan, 1995: 12). 15'inci Kolordu Komutanlığı'na bağlı; 3'üncü Kafkas Tümeni Erzincan bölgesinde, 9'uncu Kafkas Tümeni Erzurum bölgesinde; 11'inci Kafkas Tümeni Van bölgesinde ve 12'nci Kafkas Tümeni ise Harput civarında konuşlanmıştır (Belen, 1983: 37). Ayrıca, kolordu

emrinde üç tayyareden oluşan bir hava bölüğü görev yapmıştır (Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi, 1995: 42-43).

15'inci Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Paşa hatıratında, kolordunun Nisan 1919'daki kuvvetinin; 17.860 asker ile 4.000 aşiret birliğinden oluştuğunu belirtmiştir. Bunun yanında kolordunun 33.323 tüfek, 284 makineli tüfek ve 48 koşulu toptan oluştuğunu ifade etmiştir (Karabekir, 1993: 35).

15'inci Kolordu Komutanlığı tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen kuvve cetvellerinde ise kolordunun er sayısı 12.000 ile 17.000 arasında verilmiş, subay sayısı ise 850 ile 1.400 arasında gösterilmiştir (Gedik, 1992: 32). Başka bir kaynakta ise 15'inci Kolordu Komutanlığı'nın harekât öncesindeki mevcudu 12.701 olarak gösterilmiştir (Türk İstiklâl Harbi, 1992: 183).

Ermeni Ordusu ise Patrik Zaven Efendi tarafından 1919 yılı Nisan ayında Spectateur d'Orient adlı gazeteye verilen beyanatta; "60.000 kişiden oluşan bir ordu ile 20.000 gönüllüden oluşan bir kuvvetimiz bulunmaktadır. Bu nedenle İtilaf Devletlerinin desteğine muhtaç değiliz." (Bozkurt, 2008: 316). denilerek ortaya konulmuştur.

Sovyet kaynaklarına göre Doğu Cephesi Muharebeleri öncesinde Ermenistan Ordusu Başkomutanlığını General Nazarbekov yaparken, Savaş Bakanlığı'nı ise General Ter-Minasyon yapmıştır. Ermenistan Başkomutanlığı, Savaş Bakanlığı'na bağlı olarak teşkilatlanmıştır. Ermeni kuvvetleri, düzenli ordu ve "Mavzerist" olarak adlandırılan özel birliklerden oluşmuştur. Ermenistan Ordusu; süvari, piyade, topçu ve yardımcı sınıflardan teşkil edilmiştir. Yardımcı sınıflar; telgraf bölükleri, askeri-teknik daire, istihkâm kuvvetleri, zırhlı birlikler, hava müfrezeleri ve sınır muhafızlarından oluşmuştur.

Bütün Ermeni kuvvetleri, dört piyade ve bir süvari tugayından meydana gelmiştir. Ordunun toplam mevcudu ise otuz bin kişiden oluşmuştur. Ordunun asli gücünü, dört bölükten teşkil edilen piyade taburu oluşturmuştur. Her piyade alayı üç taburdan, her taburda dört bölükten meydana gelmiştir. Her süvari tugayı altı alaydan, her alay ise dört süvari bölüğünden oluşmuştur. Her tugay da topçu taburu yer alırken, her topçu taburu da üç bataryadan meydana gelmiştir. Bataryalarda ise dört top görevlendirilmiştir. Tugaylardaki topçu taburları dışında, birliklerde bağımsız hava topçu taburları da faaliyet göstermiştir.

Ermenistan Ordusu'nun yardımcı birlikleri; iki istihkâm taburu, bir telgraf bölüğü ve askeri-teknik daireden oluşmuştur. Ermenistan'ın; Erivan, Gümrü ve Kars'ta mevcudu biner kişiden oluşan birer müstakil tenkil taburu da faaliyet göstermiştir. Bu taburlarda yirmişer makineli tüfek görev almıştır. Bütün bu kuvvetlerin yanında büyük merkezlerde konuşlanmış, hükümeti korumakla

görevli iki “*Manöverist Alay*” da ordunun bir bölümünü oluşturmuştur. Bu kuvvetlerden biri iki bin kişilik piyade ve diğeri de bin kişilik süvari alayından oluşmuştur (Perinçek, 2014: 152-155).

Türk Ordusu’nun istihbaratına göre Ermenistan Ordusu’nun yedi veya sekiz bin kişiden oluştuğu, bu sayının duruma göre yirmi bin kişiye yükseltilebileceği öngörülmüştür (Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, 1995: 150-154). General Nazarbekov komutasındaki 7’nci Ermeni Ordusuna bağlı iki hava birliği de kuvvetlerin bir bölümünü oluşturmuştur. Bu bölüklerden 6tayyareli Birinci Hava Filosu Kars Meydanı’nda, 4 tayyareli İkinci Hava Filosu ise Erivan Meydanı’nda konuşlanmıştır (Kurter, 2009: 470). Muharebeler sırasında Ermeni kuvvetleri De Havilland D.H.4 model keşif-bombardıman tayyaresi ile Nieuport model av tayyaresi kullanmıştır (Kaymaklı, 2005: 53). Ermeni tayyarelerinin kanatlarında; dıştan içe doğru mor, sarı ve yeşil olmak üzere, üç daireden oluşan kokart, yön dümeninde ise aynı renklerden oluşan, iç içe üç kareden oluşan bir fors kullanılmıştır (Kurter, 2009: 470).

2. Harekâtın İcrası ve Hava Faaliyetleri

Ermenilere yönelik harekât öncesinde 15’inci Kolordu Komutanlığı, 27 Mayıs 1920’de çıkardığı emirle, Erzurum Tayyare İstasyonu’nda bulunan 7’nci Tayyare Bölüğü ile 8’inci Tayyare Bölüğü’nü lağvetmiştir (Kurt, Korkmaz, 2020: 416-417). Bu iki bölüğün yerine 15’inci Tayyare Bölüğü adıyla yeni bir teşkilat kurmuştur (Kapucu, Korkmaz, 2020: 71-72). Ayrıca aynı emirle Erzincan Tayyare İstasyonu da dağıtılarak, faaliyetlerine son verilmiştir. 15’inci Tayyare Bölüğü, Millî Mücadele Dönemi’nde kurulan ilk muharip hava birliği olmuştur (Özdemir, 1981: 13). Bu bölük ile yapılacak harekâtı havadan desteklemek ve tayyare keşifleri ile ordunun taktik ve stratejisini belirlemek hedeflenmiştir. Tayyare bölüklerinin birleştirilmesinde, elde yeterli tayyare ve malzemenin bulunmayışının etkisi olmuştur. Bu sırada Birinci Dünya Harbi sonrasında Elazığ’a çekilen 2’nci Tayyare Bölüğü’nden kalma iki av tayyaresi tamir edilerek, 15’inci Tayyare Bölüğü emrine verilmiştir. Aynı dönemde Erzurum’da bulunan ve Ruslardan kalma 11 tayyareden sadece Albatros C.III model keşif tayyaresi de onarımı yapılmak suretiyle bu yeni bölüğe katılmıştır. Böylece 15’inci Tayyare Bölüğü’nün elinde harp harekâta iştirak edebilecek üç tayyare yerini almıştır (Zaif, 2001: 34-35). 15’inci Tayyare Bölüğü’nün komutanlığını Pilot Kolağası Abdullah (Başuçar) Bey yapmıştır. Bölükte pilot olarak ise; Küçük Zabit Hasan Basri (Alev), Küçük Zabit Abdülhalim (Canko), Küçük Zabit Halil ve Küçük Zabit Mehmet Hikmet Beyler görev almıştır. Ayrıca bölükte bulunan 6 zabitte rasit olarak harp harekâta iştirak etmiştir (Kurter, 2009: 452-471).

Ermenilerin, 1920 Haziran ayından itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu’daki Türk ve Müslüman halka yönelik saldırıları artmıştır. Bunun üzerine Kazım (Karabekir) Paşa, 4 Haziran 1920’de Soğanlı Geçitlerine kadar olan bölgeleri ele geçirmek üzere Büyük Millet Meclisi’nden izin

istemiştir (Özçelik, 2017: 655-682). Bu talep 6 Haziran 1920'de Büyük Millet Meclisi tarafından uygun görülmüş ve harekât için müsaade edilmiştir (Tektosun, 2007: 44).

Büyük Millet Meclisi'nin izni sonrasında Kazım (Karabekir) Paşa tarafından 9 Haziran 1920'de bölgede geçici seferberlik ilan edilmiş ve kuvvetler sınır bölgelerine kaydırılmıştır. Ayrıca Kazım Paşa, 1890 ve 1891 doğumları ihtiyat olarak ordu emrine aldirtmiştir. Bu sırada 14 Haziran 1920'de Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin tarafından Ankara'ya gönderilen bir mektupla, Ermenilere yönelik harekât icra edilmemesi ve Türk hudutlarının müzakere aracılığıyla belirleneceği bildirilmiştir (Karabekir, 1995: 164-256). Bu mektup üzerine Büyük Millet Meclisi Vekiller Heyeti tarafından Ermeniler üzerine alınan harekât kararı ertelenmiştir (Belen, 1983: 241).

15 Haziran 1920'de, 15'inci Kolordu Komutanlığı lağvedilmiş, yerine Doğu Cephesi Komutanlığı kurulmuştur. Doğu Cephesi Komutanlığı'na da Kazım (Karabekir) Paşa getirilmiştir (Taşkiran, 1999: 99; Sarıçoban, 2017: 137-157). 19 Haziran 1920'de Ermeniler, Merdenek (Göle) bölgesine ve Sarıkamış'ın kuzeybatısından Bardız istikametine doğru saldırıya geçmiştir. Bu taarruz sonucunda Ermeniler, Verişan (Gürbüzler) Köyü ve Akmezar Dağı'nı ele geçirmiştir. 20 Haziran 1920'de Ermeni kuvvetleri Kosor Boğazı'nın kuzeyinden taarruza geçerek, Göle ile Oltu yolunu işgal etmiştir (Tektosun, 2007: 47). Ermeni taarruzunun arttığı bir dönemde 22 Haziran 1920'de, Batı Cephesi'nde Yunan taarruzu başlamıştır. Bu nedenle 9 Temmuz 1920'de Ermenilere nota vermekle yetinilmiş ve harekât için beklemeye geçilmiştir (Tellal, 2009: 170).

10 Ağustos 1920'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Sevr Barış Antlaşması imzalanmıştır (Gürün, 1993: 252). İlgili metinle Doğu Anadolu'da büyük bir Ermeni devleti kurulması kararlaştırılmıştır (Altuğ, 1970: 20; Beyoğlu, 2008: 125-138). Bu kapsamda Bitlis, Erzurum, Trabzon, Van, Sivas, Diyarbakır ve Elâzığ Ermenilere verilmiştir (Gül, 1995: 367-380).

Sevr Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin Türk yerleşim bölgelerine yönelik saldırıları artmıştır. Bu kapsamda Ermeniler 12 Ağustos 1920'de, Oltu bölgesindeki bazı yerleşim birimlerini işgal etmiş ve buradaki bir köyü de yakmıştır (Gedik, 1992: 158). Ermeniler, Malazgirt'in doğusundaki köylere de saldırmıştır. 20 Ağustos 1920'de Türk karakolunu basan bir Ermeni piyade birliği, Müslüman halka yönelik baskı ve yıldırma eylemlerine devam etmiştir (Tektosun, 2007: 47).

Ermenilerin saldırıları üzerine 29 Ağustos 1920'de Kazım (Karabekir) Paşa, Erkân-ı Harbiye Vekâleti'nden Aras ve Novoselim'e kadar harekât yapmak için izin talebinde bulunmuştur (Karabekir, 1995: 278). Erkân-ı Harbiye Vekâleti bu talebi uygun görmüş ve Ermeniler üzerine yapılacak harekâtı onaylamıştır. Bu sırada Ermeniler, 7 Eylül 1920'de Kağızman'ı ve ardından Kulp'u işgal etmiştir. Ayrıca Ermeniler, 13 Eylül 1920'de Doğu Beyazıt bölgesine saldırıp, hâkimiyet alan ve sahalarını genişletmeye yönelik eylemlerini arttırmıştır (Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi, 1995: 148).

Türk yerleşim bölgelerine yönelik saldırıların artması üzerine 20 Eylül 1920'de Vekiller Heyeti, sınırlı bir harekât yerine genel bir taarruzla Ermeni kuvvetlerinin yenilgiye uğratılmasını kararlaştırmıştır (Çaykırın, 2021: 201). Bu kapsamda Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderilen harekât emri ile Türk Ordusu'nun harekât planı ortaya konulmuştur (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 1964: 1138). Bu harekât emrine göre; Doğu Ordusu'nun Kars genel istikametinde taarruz etmesi, birinci evrede Kağızman, Novoselim ve Merdenek hattına ilerlenmesi emredilmiştir. Ayrıca harekât ile Ermeni silahlı güçlerinin imha edilmesi, Gürcülerin işgal mıntukasına girilmemesi, fakat bölgedeki gelişmelerin dikkate alınması istenmiştir. Bunların yanında harekât sırasında, sivil Ermenilere zarar verilmemesi ve her türlü tecavüzzattan kaçınılması emredilmiştir (ATBD, 2000: 66-67). İlgili direktif sonrasında Kazım Paşa, 24 Eylül 1920'de saldırı emrini kuvvetlere iletmiştir (Karabekir, 1995: 173-174).

Cephe hattında bu gelişmeler olurken yeni teşkil edilen 15'inci Tayyare Bölüğü'nden bir hava müfrezesi, Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı yürütülecek harekâta katılmak üzere 1920 yılı Eylül ayı içerisinde üç tayyaresi ile birlikte Horasan'a gönderilmiştir. Elde mevcut sadece iki av ve bir keşif-bombardıman tayyaresi olduğu için bütün bölüğün intikali yerine, yeterli personelden oluşan bir müfrezenin bölgeye gönderilmesi uygun görülmüştür. Bu kapsamda Horasan'daki meydana giden Tayyare Müfrezesi, Ermeni harekâtına buradan destek vermiştir. Bu tayyare birliği bulunduğu yerden dolayı "*Horasan Müfrezesi*" adıyla anılmıştır (Kurter, 2009: 456). Horasan Müfrezesi'nde komutan olarak Rasit Mülazım-ı Evvel Ahmet Rahmet Bey görev yapmıştır. Pilot olarak ise müfrezede Küçük Zabit Abdülhalim (Canko) ile Küçük Zabit Hasan Basri (Alev) görev almıştır (Besbelli, Göymen, 1964: 247).

Horasan Müfrezesinin kurulduğu dönemde Ermeniler, Bardız'daki 9'uncu Kafkas Tümeni'ne saldırmıştır (Karabekir, 1995: 284). Bu saldırı sırasında Ermeni tayyareleri, Kazım Paşa'nın Bardız'da bulunan karargâhını da havadan bombalamıştır. Ancak bu hava bombardımanında, personele herhangi bir şey olmamıştır (Evcin, 2004, 102). Bu taarruz ile ilgili Kazım Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen harp raporunda, Ermenilerin beş yüz piyade ve altı makineli tüfekle Ziyaret Tepesi istikametinden Çırcır Dağı'na taarruz ettiği bildirilmiştir. Raporun devamında, Ermenilerin bu taarruzu desteklemek için yüz elli kadar piyade ile Tandırlı Dağı, yüz elli piyade ile de Bardız Yaylası'na saldırdığı belirtilmiştir. Ayrıca raporda, Ermeni taarruzunun Sarıkamış ve Kumru Dağı istikametinden gelen iki tayyarenin hava desteği ile şekillendiği ifade edilmiştir. İlave olarak raporda, Ermeni tayyarelerinin Bardız'a beş bomba attığı, ancak herhangi bir tesirinin olmadığı vurgulanmıştır (İSH, K: 750, G: 86, B: 86-2).

9'uncu Kafkas Tümeni'nin yaptığı savunma ve ardından gerçekleştirdiği karşı taarruz sonucunda Ermeniler başarılı olamayarak, bölgeden geri çekilmiştir. Bardız taarruzu sebebiyle

Doğu Cephesi Komutanlığı, Erkân-ı Harbiye Vekâleti'ne gönderdiği yazıyla genel taarruzun 28 Eylül 1920'de yapılacağını bildirmiştir (ATBD, 2000: 78).

28 Eylül 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na ait kuvvetler, ileri harekâta başlamıştır. Bu harekât sırasında Ermenilerin Novoselim yönüne çekildiği tespit edilmiştir (Tektosun, 2007: 50). Aynı gün Merdenek, Ermeni kuvvetlerinden alınmıştır. Bu sırada burada top, tüfek ve birçok tayyare bombası ele geçirilmiştir (Askeri Mecmua, 1937: 81).

Harekâtın ilk günü 12'nci Kafkas Tümen Komutanlığı, Horasan Tayyare Müfrezesi'ne gönderdiği emirle, havanın uygun olması durumunda Karaorgan, Çambar, Hüseyinağayurt Dağı, Sarıkamış ve Novoselim istikametinde hava keşfi yapılmasını istemiştir. Emrin devamında, hava keşfi dönüşünde Laloğlu, Verişan Sırtları, Kumru Dağı, Akmezar Dağı ile Yeniköy istikametinin keşfedilmesi ve görülen Ermeni birlikleri üzerine bomba atılması talep edilmiştir. Bunun yanında keşif sonucunun Akmezar Dağı'nda bulunan karargâha atılması emredilmiştir. Karargâhın yerinin belli olması için yere "+" şeklinde beyaz çarşaf serileceği belirtilmiştir. Bu emri yerine getirmek üzere Pilot Küçük Zabit Abdülhalim (Canko) Bey, Albatros model keşif tayyaresi ile saat 05.00'da görev uçuşuna çıkmıştır. Keşif tayyaresini korumak üzere av tayyaresi ile Pilot Küçük Zabit Hasan Basrı (Alev), keşif tayyaresine destek vermiştir. Görev sırasında herhangi bir Ermeni tayyaresi ile karşılaşmamış ve keşif rahat bir şekilde yapılarak 12'nci Kafkas Tümen Komutanlığı'na sonuç havadan iletilmiştir (Kurter, 2009: 473).

Harekâtın devamında 29 Eylül 1920'de Türk kuvvetleri, Sarıkamış'a girmiştir (Kılıç, 2016: 29-48). Sarıkamış'ın ele geçirilmesinden sonra Horasan Tayyare Müfrezesi, buradaki hava meydanına intikal etmiştir. Böyle bir karar alınmasında cephe hattına yakın olma, istek ve amacı ön plana çıkmıştır. Bu sırada yapılan tayyare keşfinde; Sarıkamış'ın altı kilometre doğusunda yol üzerinde bir tabur Ermeni kuvvetinin istirahat halinde olduğu, buna karşılık Ermeni askerlerinin perakende halde Kars'a doğru gitmekte olduğu tespit edilmiştir. Keşif sırasında, Kars'a doğru gitmekte olan Ermeni kuvvetlerine havadan iki bomba atılmıştır. Keşfin devamında; Sarıkamış ile Kars yolunda faaliyet olmadığı, Novoselim İstasyonu'nda bir tabur kadar Ermeni kuvveti bulunduğu, Kars yönünden herhangi bir birlik veya kuvvet gelmediği belirlenmiştir. Ayrıca, Emirhan'ın güneybatısında tahminen 300-400 kişilik bir kuvvet olduğu, Divik ile Lâloğlu'nda Ermeni birliği olmadığı gözlemlenmiştir (İSH, K: 750, G: 168, B: 168-1).

Harekât devam ederken, Paldum Gediği'nden Çatak ile Divik hattına ilerlemekte olan 28'inci Türk Alayının üzerine gelen bir Ermeni tayyaresi, yüksek irtifadan iki bomba atmıştır. Bombalar yüksek irtifadan atıldığı için alayın açığına düşmüş ve personele herhangi bir zararı olmamıştır. İlgili tayyare bombardıman sonrasında doğu istikametinde bölgeden uzaklaşmıştır (Kurter, 2009: 471-473). Bu sırada Türk kuvvetleri tarafından 30 Eylül 1920'de Göle ele geçirilmiştir

(Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, 1995: 180). Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra 1 Ekim 1920'de Kağızman ele geçirilmiştir (Tektosun, 2007: 51).

Sarıkamış'ın ele geçirilmesinden sonra Erkân-ı Harbiye Vekâleti, Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği emirle bölgenin savunulabilmesi için Kars ve civarındaki arazinin de ele geçirilmesinin zorunlu olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı tarafından Ankara'ya gönderilen cevabi metinde, Erkân-ı Harbiye Vekâleti ile aynı görüş ve düşüncede olduğu iletilmiştir (Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi, 1995: 180). Ermeniler, ellerinde bulunan tayareleri Türk kuvvetlerini keşfetmek ve birliklerin üzerine bomba atmak üzere kullanmıştır. Ancak Ermeni tayarelerinin yüksek irtifadan uçmaları, hava bombardımanlarının etki ve gücünü azaltmıştır (Kurter, 2009: 471).

7 Ekim 1920'de Kazım Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen harp raporunda; sabahleyin saat 09.45'te çift satırlı bir Ermeni tayarasının Novoselim mıntikasındaki Türk mevzileri üzerine gelerek, bölgeye isabetsiz bombalar attığını bildirmiştir (İSH, K: 751, G: 25, B: 25-1).

14 Ekim 1920'de Kazım Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen harp raporunda, Ermenilerin sabahleyin saat 08.00'da Kars mıntikasına genel bir taarruzda bulunduğu, ancak başarılı olamayarak geri çekildikleri bildirilmiştir (İSH, K: 615, G: 15, B: 15-2). Aynı raporda, Kars istikametinden gelen bir Ermeni tayarasının Novoselim ile Sarıkamış üzerinde uçtuğu ve Novoselim'e havadan bomba attığı ifade edilmiştir (İSH, K: 615, G: 15, B: 15-3).

Harekât devam ederken, istihbarat ve keşif raporlarından Ermeni kuvvetlerinin 8.000 ile 10.000 arasında olduğu öğrenilmiştir. Buna karşılık Türk birlikleri 10.000 kişiden oluşsa da muharip unsurlar 7.700 kişiden meydana gelmiştir. Bu sırada Doğu Cephesi Komutanlığı, Kars'ı doğudan kuşatmaya yönelik taarruz planını, 9'uncu Kafkas Tümeni ile 12'nci Kafkas Tümeni'ne 18 Ekim 1920'de bildirmiştir (Kaplan, 1994: 187).

21 Ekim 1920'de Kazım Paşa tarafından, 9'uncu Kafkas Tümeni, 12'nci Kafkas Tümeni, Sağ Cenah Grubu ve Tayyare İstasyonu'na gönderilen emirle, hem kuvvetlerin muharebelere katkısı için teşekkür edilmiş, hem de ikinci bir seferberlik çağrısı iletilmiştir (İSH, K: 751, G: 48, B: 48-1). Bu emirde Kazım Paşa;

"Kabraman Arkadaşlarım, Şimdiye kadar güzel memleketlerimizin, aziz milletimizin istiklal ve namusunu kanlı ve katil ellerle parçalamaya yürüyen düşmanlarımıza karşı kabramanca mukabelede büyük bir azim ve iman gösterdiniz.

İlim ve irfan sahibi olmakla, hür ve müstakil yaşamakla vatanımızı âbâd olacağını, milletimizin büyük bir istidat ve kudretle yükseleceğini kestiren düşmanlarımız bizim, memleketlerimizde refah

ve sükûnet içinde serbest çalışmamıza daima mâni olacak surette müşkülât çıkarıyorlar... İçimizde, hudutlarımızda görünen bu müşkülât ve teblikleri kaldırmak, memleketin namus ve akıbetini kurtarmak için uzun zamandan beri mahrumiyetler içinde hudut boylarında bulunuyorsunuz...

Fakat şüphesiz ki; bütün dünyanın hayret ve takdirlerini kazanan ve size kahraman ecdadınızdan miras olan celadet ve fedakârlıklarınızla hudut boylarında, düşman karşısında geçen bu zamanlar, sizin de millet ve tarihimizin de en kıymetli ve hayırlı anlarıdır. Batı Anadolu'da Yunanlara, Adana civarlarında Fransızlara karşı vatanı müdafaaya harp eden kahraman arkadaşlarımız da her gün yeni bir zaferle düşmanlarımızı mağlubiyetlere düşürüyor. Hele son harekâtınızla Taşnak Ermenilerine karşı kazandığımız yeni muvaffakiyet vatanımızın kurtuluş yolunu büsbütün aydınlattı.

Arkadaşlarımız!... Hepiniz biliyorsunuz ki: İngiltere ve müttefikleri memleketimizi kendi idareleri altına alacak ve milletimizi kendilerine esir yapacak bir muahede yaptılar ve bu muahede Doğu Anadolu'dan; Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini de İslam'a kanlı olan Taşnak Ermenilerine vermek istediler. O Taşnaklar ki, kahramanca savletlerinizi önünde kaçmaktan ve silabsız masum halka zulüm yapmaktan başka bir şey bilmezler. Allahın inayeti ve milletimizin her türlü muavenet ve kuvveti sayesinde cephenizi düşmanın her tecavüzüne karşı kahramanca tutacağımıza ve alacağımız vazifeleri din gayreti, vatan aşkı ve millet muhabbeti ile tamamen ve muzafferane yapacağımıza hepimizden ayrı ayrı eminim...

Askerlikçe bir tedbir ihtiyatı olmak üzere Erzurum, Van vilayetleri ile Erzincan ve Beyazıt livaları mntıkalarındaki 305'ten 300'e kadar erbabi, silah arkadaşlığımıza, vatan ve namus mücabedesine çağırdım. Daha kuvvetli ve daha emniyetli olarak ifa edeceğimiz vezâifte cenabı hâkkin tenfîk ve inayeti rehberiniz olsun." (İSH, K: 751, G: 48, B: 48-2; İSH, K: 751, G: 48, B: 48-3). demıştır.

23 Ekim 1920'de Doğu Cephesi Komutanı Kazım Paşa tarafından Kars üzerine yapılacak harekât ile ilgili Türk kuvvetlerine yayımlanan cephe emrinde;

"Harekât ve istihzârâtın kat'iyen hisssettirilmeyerek düşmana ânî ve müessir bir darbe vurulması temîn olunmalıdır. Eski ordugâh mahallerinde bi'l-hâssa Kars Çayı batısındaki mntıkada fazla ordugâh ateşleri, çadırılı ordugâh ve mevzilerde sahte amplasan ve siperler gösterilmeli, düşman aldatılmalıdır. Tayyare keşfine karşı kıtaatın hareket hâlinde bulunmaması lâzımdır. Hareket hâlinde bulunan kıtaat da derhâl durarak yere yatmalıdır." (ATBD, 2020: 112). denilerek askeri taktik ve stratejiye yönelik direktif iletilmiştir.

28 Ekim 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na bağlı 9'uncu Kafkas Tümeni Yahniler ile Vezinköy hattı üzerinden; 12'nci Kafkas Tümeni de Borlukdağı ile Hacıhalil istikametinden Kars

harekâtına başlamıştır (Boy, 2018: 109-132). 30 Ekim 1920'de gerçekleştirilen genel taarruz neticesinde Kars ele geçirilmiştir (Özçelik, 2005: 236).

Kars'ın ele geçirilmesi sırasında bir Ermeni tayyaresi, şehrin güneyinde bulunan hava meydanından havalanmak suretiyle bölgeden uzaklaşmıştır. Tayyarenin arkasından Türk kuvvetleri tarafından yerden ateş açılmıştır. Ancak tayyare düşürülememiştir. Kars'ın ele geçirilmesinden sonra Horasan Tayyare Müfrezesi, Sarıkamış'tan buraya intikal etmiştir (Kurter, 2009: 471).

Kars'ın ele geçirilmesi ile bölgenin güvenliği sağlanmıştır. Kars harekâtı neticesinde Ermeni Harbiye Nazırı Araratof, Genelkurmay Başkanı Vekilof, Kars Kale Grup Kumandanı Pirimof ve bir de nazır esir alınmıştır. Ayrıca Ermenilerden, 1.100 kişi ölü olarak ele geçirilmiştir (Karabekir, 2009: 289-290).

İlave olarak Ermenilerden; sağlam vaziyette 337 top, tamire muhtaç 339 top, birçok makineli tüfek ve mermi elde edilmiştir. Türk kuvvetleri ise 9 şehit, 47 yaralı vermiştir. 31 Ekim 1920'de Kazım Paşa, başarılarından dolayı ferikliğe (Korgeneral) yükseltilmiştir (Evcin, 2004: 104).

Kars'tan sonra harekâtına devam eden Türk birlikleri, 6 Kasım 1920'de Gümrü civarındaki istihkâmlara kadar ilerlemiştir. Bunun üzerine Ermeniler, mütareke talebinde bulunmuştur (Tansel, 1973: 225-227; Şimşir, 2005: 341). Böylece muharebeler sona ermiştir. İlgili durum, Ermeniler ile ateşkes görüşmelerinin başlamasına etki etmiştir.

Harekât devam ederken Ermeni ordusundan ganimet olarak tek kişilik Nieuport model bir tayyare ele geçirilmiştir. Bu tayyarenin harekât görevlerinde kullanılması düşünülmüş ve hemen çalışmalara başlanmıştır (İSH, K: 756, G: 37, B: 1).

11 Kasım 1920'de Kazım Paşa tarafından bağlı birliklere yönelik çıkarılan cephe emriyle; Ermeni kuvvetleri hakkında henüz maksada kifayet edecek kadar bilgi alınamadığı, bu yüzden hava müsait olursa bir tayyarenin Alagöz Dağı, Gümrü ve Karakilise demiryolu arasındaki bölgeyi keşfetmesini istemiştir (ATBD, 1998: 2995). Bu emir kapsamında bir Türk tayyaresi tarafından 14 Kasım 1920'de Karakilise istikametinde hava keşfi yapılarak, bölgedeki gelişmeler tespit edilmiştir (ATBD, 2020: 31-1).

20 Kasım 1920'de Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa, Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği emirde, sulh müzakereleri sırasında Ermenilerle yapılacak anlaşmanın şartlarını bildirmiştir. Bu kapsamda Ermenistan Hükûmeti'nin bir hafta içerisinde tamamen teslim edilmek şartıyla 26.000 sandık cephanesi ile birlikte 8.000 aynı cins piyâdetüfegi ile 4.000 sandık cephanesi ve yedek namluları ile 40 ağır makineli tüfek vermesi istenmiştir. Ayrıca Ermenilerin, 2.000 sandık cephane ile 60 hafif makineli tüfek, 48.000 atım cephanesiyle 4 seri sahra ve cebel bataryası, altışar bin atım cephanesiyle bir seri sahra obüs ve bir seri ağır obüs bataryası teslim etmesi talep edilmiştir. Bunlardan başka Ermenilerin; 4 sağlam tayyare, 3 zırhlı tren, 30 yük otomobili, 5

binek otomobili, 150 bidon benzin, 50 ton vakum yağı ve 400 ton mazot vermesi istenmiştir. İlave olarak Ermeni Hükümeti'nin yeniden tahkimat yapmaması ve silâhına efrat almaması konularının şart koşulması talep edilmiştir (ATBD, 2020: 67). İlgili emir, Ermenilerle yapılacak barış antlaşmasının hangi şart ve hükümler çerçevesinde yapılacağını ortaya koymuştur.

28 Kasım 1920'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet tarafından 15'inci Kolordu Tayyare Bölük Kumandanlığı'na gönderilen yazıyla, 16 Ağustos 1920'den itibaren tayyare kıtaat ve istasyonlarının talim ve terbiye ile idarelerinin icrası konusunda Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti emrinde oldukları bildirilmiştir. Aynı emrin devamında, cephelerde bulunan tayyare bölüklerinin cephe kumandanının emri altında olmakla beraber yaptıkları keşiflerden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ni de doğrudan doğruya haberdar edecekleri belirtilmiştir. Ayrıca emirde, cephelerin tayyareye ve tayyarelerin levazıma olan ihtiyaçlarının bizzat Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden talep edileceği ifade edilmiştir (İSH, K: 757, G: 74, B: 74-1).

Ermenilerle yapılan görüşmeler sonucunda 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanması ile bölgedeki muharebeler bitmiştir (BCA, 930.2.0.0, 2.12.2; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, 199-202; Boy, 2018, 551-570). Aynı gün Horasan Tayyare Müfrezesi Komutanı tarafından Doğu Cephesi Komutanlığına gönderilen yazıyla; Ermenilerden ganimet olarak ele geçirilen tayyarenin tamir edildiği ve uçuşa hazır hale getirildiği bildirilmiştir (Korkmaz, 2022: 126-135). Ancak, müfrezedeki tayyarenin benzin ve hint yağı eksikliğinden dolayı tecrübesinin yapılamadığı ifade edilmiştir (İSH, K: 753, G: 39, B: 1).

Gümrü Antlaşması'ndan sonra bölgedeki uçuşlar durdurulmuştur. Harekât sırasında Ermenilerin cephe hattında av ve keşif olmak üzere iki tayyaresi görülmüştür. Ancak bu tayyarelerle, Türk tayyareleri arasında herhangi bir hava muharebesi gerçekleşmemiş ve iki tarafın hava unsurları karşı karşıya gelmemiştir (İSH, K: 756, G: 37, B: 1). Doğu Cephesi'ndeki muharebelere sonra 15'inci Tayyare Bölüğü emrinde Elazığ'da bulunan iki zabıt ve üç küçük zabıt ve yirmi iki nefer ile iki muhtacı tamir harp tayyaresi tüm malzemeleri ile kara yoluyla 29 Eylül 1921'de Ankara'ya getirilmiştir. Böylece 15'inci Tayyare Bölüğü'nün faaliyetlerine son verilmiştir (İSH, K: 1180, G: 63, B: 2).

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgelerinde büyük bir devlet kurmak amacıyla harekete geçmiştir. Bu kapsamda Ermeniler tarafından Türk yerleşim bölgelerine yönelik taarruz ve saldırılara başlanmıştır. Ermeniler, devlet kurmaya yönelik istek ve taleplerini Paris Barış Konferansı sırasında gündeme getirerek Batılı devletlerin desteğini almaya çalışmıştır. Ermeni ileri gelenleri, yaptıkları propaganda ile Doğu Anadolu ve Çukurova

bölgelerinde çoğunluğun kendilerine ait olduğunu iddia etmiştir. Ancak, Osmanlı Hükümetinin konferansa sunduğu belgelerle bölge nüfusunun %80'inin Türk ve Müslüman olduğu ortaya konulmuştur.

Ermeniler, Paris Barış Konferansı'nda kendi lehlerine bir karar çıkaramamalarına karşın devlet kurmaya yönelik fiil ve eylemlerine devam etmiştir. Bu sırada Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde Türk İstiklal Harbi başlamıştır. Türk istiklal mücadelesi, zamanla örgütlenmiş ve TBMM'nin açılışı ile teşkilatlı bir yapıya bürünmüştür. Millî Mücadelenin örgütlendiği dönemde, Mondros Mütarekesi hükümlerine karşı gelerek emrindeki 15'inci Kolordu'yu dağıtmayan Kazım Paşa, Ermenilere karşı bir harekâta girişmek istemiştir. Bu kapsamda TBMM'den izin talebinde bulunmuş, ancak dönemin iç ve dış politik gelişmeleri sebebiyle harekâta müsaade edilmemiştir. Aynı dönemde TBMM tarafından alınan kararla Doğu Cephesi Komutanlığı kurularak, bu makama Kazım Paşa komutan olarak tayin edilmiştir.

Kazım Paşa, Doğu Cephesi Komutanı olduktan sonra verdiği emirle Birinci Dünya Harbi'nden kalma 7'nci ve 8'inci Tayyare Bölüklerini birleştirerek 15'inci Tayyare Bölüğü'nü kurmuştur. Bu bölük millî mücadelenin ilk muharip hava birliği olmuş ve Horasan Tayyare Müfrezesi olarak anılmıştır. Doğu Cephesi Komutanlığı'nın teşkilatlandığı dönemde, TBMM tarafından 1920 yılı Eylül ayında alınan kararla Ermenilere yönelik bir harekâta karar verilmiştir. Bu karar kapsamında tayyare bölüğü elinde bulunan 3 faal tayyare ile Doğu Cephesi Muharebelerine destek vermiştir. Bu cephedeki muharebeler sırasında Ermeniler, envanterlerinde bulunan 6 tayyare ile harp harekâtlarına şekil vermiştir.

Türk ordusunun Sarıkamış ve Kars'a yönelik harekâtı sırasında Horasan Tayyare Müfrezesi, elinde bulunan 3 faal tayyare ile Ermeni güçlerinin vaziyetinin tespit ve teşhisinde görev almıştır. Türk havacılar, keşif yanında Ermeni kuvvetlerinin bombalanması ve sath unsurlarına makineli tüfekle taarruz edilmesinde de faaliyet göstermiştir. Doğu Cephesi Muharebeleri, Gümrü Antlaşması ile sona ermiştir. Gümrü Antlaşması ile Ermeniler, Misak-ı Millîyi tanıyarak Doğu Anadolu'daki toprak talebinden vazgeçmiştir. Ayrıca Ermeniler, bu antlaşma ile TBMM Hükümeti'ni tanıyan ilk devlet olmuştur. TBMM, Doğu Cephesi'nde kazandığı başarılarla hem iç politikada hem de dış politikada varlığını ve gücünü kanıtlamıştır. Doğu Cephesi'ndeki muharebelerin bitmesinden sonra buradaki havacılar ile tayyare ve malzemeler, Batı Cephesi'ndeki kritik vaziyet sebebiyle bu bölgeye aktarılmıştır. Havacılar, Doğu Cephesi'ndeki muharebelerin kazanılmasında tüm imkânsızlık ve yetersizliklere rağmen gösterdikleri başarılar ile etkili olmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA, 930.2.0.0, 2.12.2.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı-ATASE) Arşivi

İSH, K: 750, G: 86, B: 86-2.

İSH, K: 750, G: 168, B: 168-1.

İSH, K: 751, G: 25, B: 25-1.

İSH, K: 615, G: 15, B: 15-2.

İSH, K: 615, G: 15, B: 15-3.

İSH, K: 751, G: 48, B: 48-1.

İSH, K: 751, G: 48, B: 48-2.

İSH, K: 751, G: 48, B: 48-3.

İSH, K: 753, G: 39, B: 1.

İSH, K: 756, G: 37, B: 1.

İSH, K: 1180, G: 63, B: 2.

İSH, K: 756, G: 37, B: 1.

İSH, K: 757, G: 74, B: 74-1.

Kitaplar

Başak, T. (2008). *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Belen, F. (1983). *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Besbelli, S. Göymen, İ. (1964). *Türk İstiklal Harbi Cilt V: Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Bozkurt, M. E. (2008). *Atatürk İhtilali I-II*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Çaykiran, G. (2021). *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (1995). *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, Cilt: III, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1992). *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Gürün, K. (1993). *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- Halaçoğlu, Y. (2006). *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babiâli Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- İlter, E. (1969). *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1969.
- Kansu, M. M. (1966). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kapucu, D. Korkmaz, E. (2020). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınevi, Ankara.
- Karabekir, K. (1993). *Paşaların Hesaplaşması*, Emre Yayınları, İstanbul.
- _____. (1995). *İstiklal Harbimiz I*, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul.
- _____. (1995). *İstiklal Harbimiz*, Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul.
- _____. (1995). *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yayıncılık, İstanbul.
- Kaymaklı, H. (2005). *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: II, Hava Basımevi, Ankara.
- Kinross, L. (1988). *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çeviren: Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kurt, D. Korkmaz, E. (2020). *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, Cilt: I, Hava Basımevi, Ankara.
- Kurter, A. (2009). *Türk Hava Kuvvetleri*, Cilt: 5, Hava Basımevi, Ankara.
- Özçelik, İ. (2005). *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Özdemir, H. (2010). *Mondros'tan Lozan'a Ermenilerin Uyraklık Sorunu*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Y. (1981). *Atatürk ve Türk Havacılığı*, Hava Basımevi, Ankara.
- Saral, A. H. (1970). *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Şimşir, B. (2005). *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Tansel, S. (1973). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: 3, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Taşkıran, C. (1999). *Millî Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Sorunu*, Belge Yayınları, İstanbul.

Makaleler

- Altuğ, Y. (1970). "Onaylanmayan Antlaşmalar-Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün/ Yarın*, Sayı: 32.
- Arslan, L. (2019). "Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 64.

- Aysal, N. (2020). "Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6/10, (Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı).
- Beyoğlu, S. (2008). "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3.
- Boy, A. (2018). "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Cilt: 10, Sayı: 18.
- Boy, A. (2018). "Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4.
- Dilek, M.S. (2009). "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 15-16.
- Gül, M. (1995). "Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 15.
- İlter, E. (2001). "Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28.
- Kapucu, D. (2019). "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Ordusunda Hava Gücü", *M5 Dergisi Ulusal Güvenlik, Savunma Strateji Dergisi*, Sayı: 337.
- Kaşıyuğun, A. (2019). "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ermenilere Yönelik Uygulamalar: Adıyaman Örneği", *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1.
- Kılıç, S. (2016). "Oltu'nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a Katılımı (1878-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 94.
- Özçelik, İ. (2017). "Millî Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi", *Ulakbilge*, Cilt: 5, Sayı: 11.
- Sarıçoban, G. (2017). "Kâzım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1.
- Tellal, E. (2009). "Sovyetlerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Editör: Baskın Oran, Cilt: 1, İstanbul.
- Zaif, O. (2001). "Türk Havacılığının Kurtuluş Savaşı'na Etkisi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Ankara.

Sürelî Yayınlar

- Askerî Mecmua*, Yıl: 11, Sayı: 48, 1 Ocak 1937, s.81.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: 147, Yıl: 69, Temmuz 2020, Belge No: 31, 31-1, s.112.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 47, Sayı: 106, Haziran 1998, Belge No: 2995.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 49, Sayı: 110, Ankara, Haziran 2000, s.66-67.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 49, Sayı: 110, Ankara, Haziran 2000, s.78.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 69, Sayı: 147, Temmuz 2020, Belge No: 31, 31-1.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 69, Sayı: 147, Temmuz 2020, Belge No: 67.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Kars Özel Sayısı, Sayı: 49, Eylül 1964, Vesika No: 1138.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 1954, Vesika No: 200.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C.1, İctima Senesi: 1, 17 Şubat 1920, s.144.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, s.199-202.

Tezler

Demirci, H. (2016). *1919'da Amerikan Heyetlerinin Doğu Anadolu ve Trans Kafkasya Gezileri ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporları*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman.

Doğan, H. (1995). *Millî Mücadelede Doğu Cephesinden Batı Cephesine Yapılan Yardımlar ve İkmal Yolları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Evcin, E. (2004). *Kazım Karabekir Paşa'nın Türk İstiklal Savaşındaki Rolü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Gedik, İ. (1992). *Millî Mücadele'de XV. Kolordu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kapucu, D. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kaplan, L. (1994). *Kazım Karabekir Paşa (1882-1948), Kurtuluş Savaşımıza Yön Verenler*, Gazi Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara.

Korkmaz, E. (2022). *Millî Mücadelede Hava Gücünün Kullanılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Perinçek, M. B. (2014). *Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Türk-Sovyet Askeri İlişkileri: Doğu Cephesi (1919-1922)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Selçuk, F. (2003). *Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Tektosun, M. (2007). *Millî Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

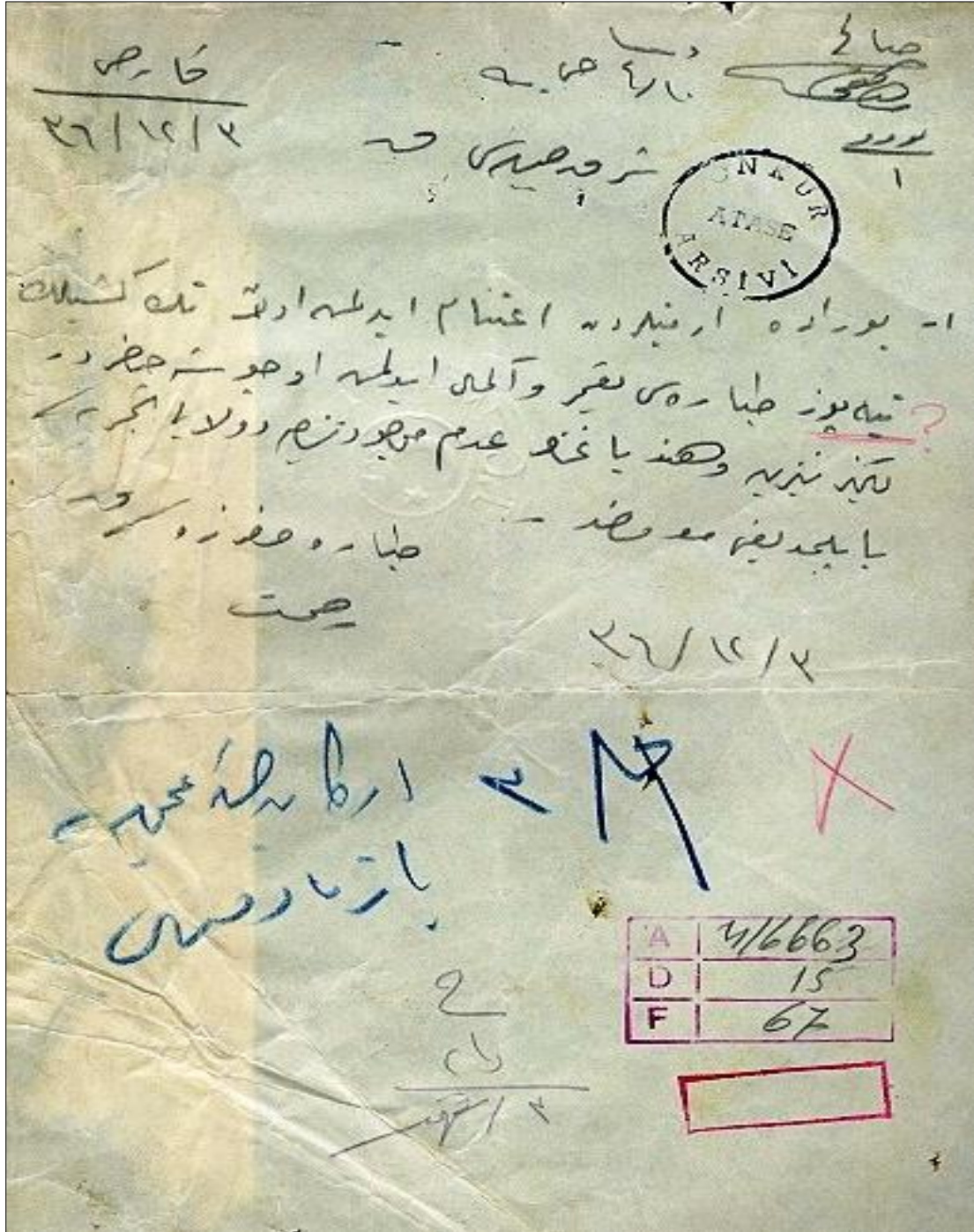
Ekler

EK-1

Месяць и число прибытия	№№ талоновъ	ИМЕНА и ФАМИЛИИ	Рота назначения	Примѣчаніе						
		<p style="text-align: center;">GNKOR ATASE ARSINI</p> <p style="text-align: center;">1920</p>								
		<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>A</td> <td>8643</td> </tr> <tr> <td>D</td> <td>1-4</td> </tr> <tr> <td>F</td> <td>86</td> </tr> </table>	A	8643	D	1-4	F	86		
A	8643									
D	1-4									
F	86									
		<p>1- صاری قاصد مختار</p> <p>2- نورولیم آستانووندہ</p> <p>3- قاصد مختار</p> <p>4- نورولیم کوری</p> <p>5- قاصد مختار</p> <p>6- نورولیم کوری</p> <p>7- نورولیم کوری</p>								

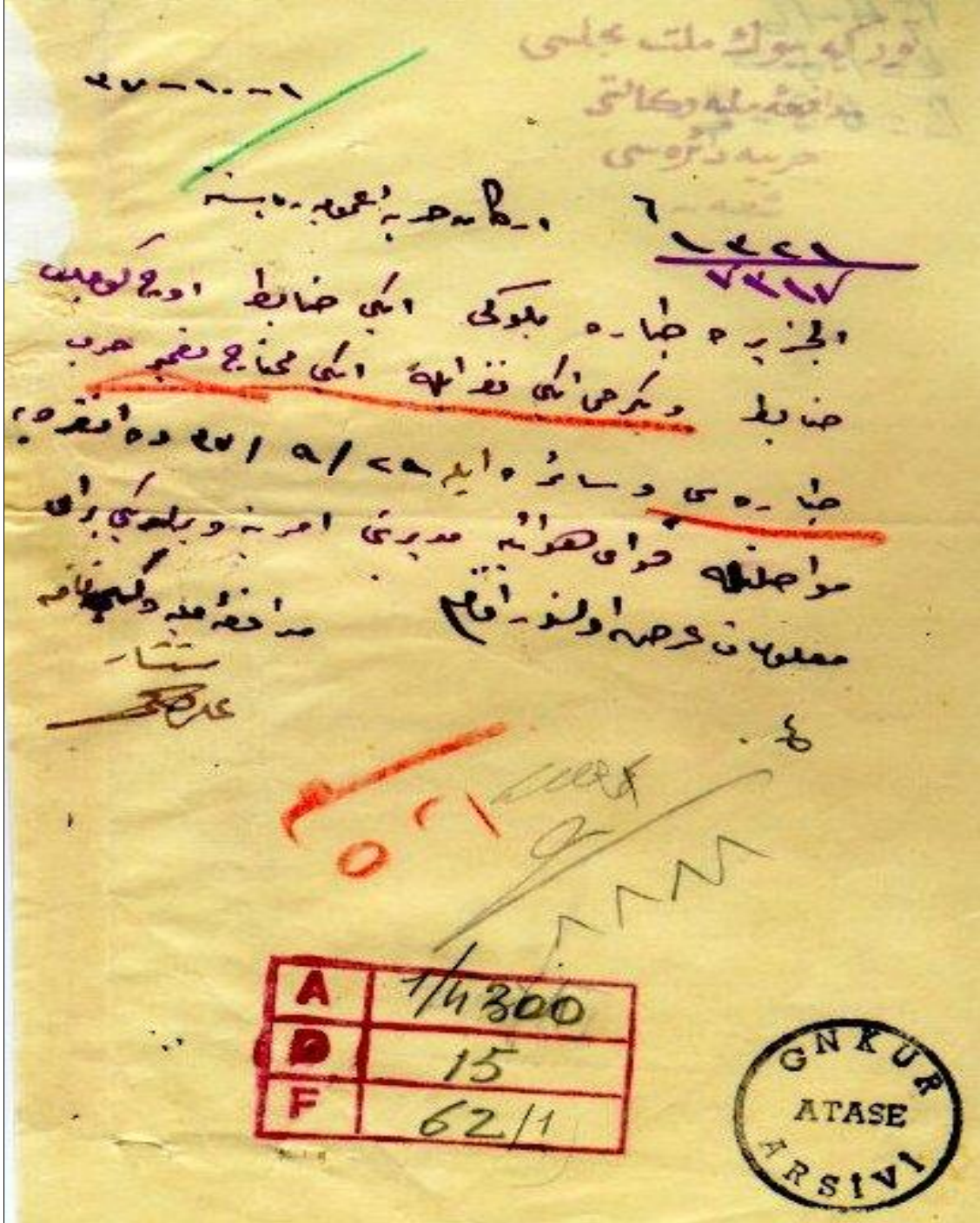
Sarıkamış, Kars ve Novoselim İstikametlerinde Yapılan Hava Keşif Raporu, 29 Eylül 1920 (İSH, K: 750, G: 168, B: 168-1).

EK-2

Doğu Cephesi Harekâtı Sırasında Ermenilerden Ele Geçirilen Tayyareye İlişkin Belge, 3 Aralık 1920 (İSH, K: 756, G: 37, B: 1).

EK-3

Doğu Cephesi Muharebeleri Sonrasında Buradaki Tayyare ve Malzemenin Ankara'ya Getirildiğine Dair Belge, 29 Eylül 1921 (İSH, K: 1180, G: 63, B: 2).